

Jeniec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 Prostken (Bogusze/Prostki)

Słowa kluczowe: jeńcy wojenni, Jakow Dżugaszwili, Oflag 56, Bogusze, Prostki

Wstęp

Wzmianki o przetrzymywaniu syna Józefa Stalina w obozie jenieckim w Boguszach pojawiały się w przesłuchaniach świadków polskich (1967 r.)¹ i niemieckich (1973 r.)² w czasie śledztw dotyczących zbrodni wojennych w okręgu białostockim (*Bezirk Białystok*). Informacja pojawiła się w „Heimatbuchu” powiatu ełckiego, autorstwa Reinholda Webera z 1981 r.³ Później powtórzył ją przewodniczący Wspólnoty Dawnych Mieszkańców Powiatu Ełckiego (*Kreisgemeinschaft Lyck*) – Gerd Bandilla⁴ (2012 r.). W roku 2019 rosyjski historyk Aleksandr Milutin ujawnił treść karty rejestracyjnej Jakowa Dżugaszwilego wskazującej na pobyt w Oflagu 56 Prostken⁵. W tym samym roku autor niniejszego artykułu dotarł do opisanego zdjęcia ze zbiorów prywatnych, przedstawiającego J. Dżugaszwilego w obozie w Prostkach⁶. W roku 2022 informację o pobycie syna Stalina w „Grajewie” potwierdził przedwojenny mieszkaniec Prostek (*Prostken*) Werner Piechottka (1928–2024). Wiele dostępnych relacji oraz przedstawiona fotografia dowodzą, że Dżugaszwili trafił do Oflagu 56 Prostken, znajdującego się na dawnym pograniczu polsko-niemieckim w graniczących z Prostkami (Prostken) – Boguszach (wsi w pobliżu Grajewa).

1 Instytut Pamięci Narodowej (dalej: IPN), Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku, Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw wojennych popełnionych na jeńcach w Boguszach pow. Grajewo w latach 1941–1944, Protokół przesłuchania świadka z 19 X 1967, sygn. Sn 66/10/Z, t. I, k. 31.

2 Bundesarchiv (dalej: BA), Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn/Ostpreußen am 4.9.1941, sygn. BA B/162/30123, Protokół z przesłuchania z 4 czerwca 1973, k. 296.

3 R. Weber, *Der Kreis Lyck. Ein ostpreussisches Heimatbuch*, Leer 1981, s. 584.

4 G. Bandilla, *Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter während des II. Weltkrieges in Kreis Lyck*, „Hagen Lycker Brief” 2012, Nr. 70, s. 120.

5 A. Милотин, *Допросы Якова Джугашвили в июле 1941 г (начало)*, <https://aldr-m.livejournal.com/32356.html> (30 XI 2019) [dostęp: 22 III 2020 r.].

6 Sesja naukowa „Śladami zbrodni wojennych w powiecie ełckim i grajewskim” (Dom Spotkań z Kulturą w Prostkach, 28 IX 2019). Referat S.M. Marcinkiewicza, „Obóz jeniecki w Boguszach/Prostkach (1941–1945)”; później ukazał się artykuł popularnonaukowy: S.M. Marcinkiewicz, *Syn Stalina w niewoli*, „Focus Historia” 2022, nr 2, s. 77–81.

Obóz w Boguszach/Prostkach nie pojawiał się dotychczas w innych źródłach historycznych dotyczących biografii Dżugaszwilego. Wśród obozów jenieckich wzmiankowano: Oflag XIII D w Hammelburgu, Oflag X C w pobliżu Lubeki oraz obóz Sachsenhausen w Oranienburgu. Oflag 56 w Boguszach/Prostkach był pierwszym obozem jenieckim J. Dżugaszwilego pojmanego pod Witebskiem. Artykuł porządkuje i uzupełnia biografię najstynniejszego, specjalnego jeńca III Rzeszy o pobyt w Oflagu 56. Poza literaturą przedmiotu autor wykorzystał materiały pozyskane w trakcie kwerendy archiwalnej „Historia obozu jenieckiego w Boguszach/ /Prostkach 1941–1945” (grant badawczy programu Miniatura 5 z Narodowego Centrum Nauki nr 2021/05/X/HS3/01303).

Najstarszy syn Stalina

Jakow Dżugaszwili urodził się 18 marca 1907 r. w Tyflisie (obecnie Tbilisi). Był synem Józefa Dżugaszwilego („Stalina”) i gruzińskiej szwaczki – Jekateriny Swamidze, która zmarła na tyfus płamisty siedem miesięcy po jego urodzeniu. Ojciec, zawodowy rewolucjonista, poświęcił się bez reszty socjalizmowi. Po pogrzebie Jekateriny Stalin miał powiedzieć, że wraz z nią utracił wszystkie ciepłe uczucia do istoty ludzkiej⁷. Jakow był wychowywany początkowo przez matkę Stalina – Keke, następnie przez rodzinę matki – Swamidze⁸. Dopiero w latach dwudziestych XX w. zamieszkał z ojcem i jego żoną Nadieżdą Allilujewą. W październiku 1922 r. macocha skarżyła się, że 15-letni Jakow „nie uczy się, wyczynia głupoty i pali”⁹. Gdy w 1925 r. Jakow Dżugaszwili planował poślubić 16-letnią córkę batiuszki – Zoję Gunin doszło do awantury. Jakow próbował odebrać sobie życie strzelając w serce, ale kula przeszła obok. Stalin miał z niego drwić: „Nawet tego nie potrafił zrobić dobrze”¹⁰. Jakow trzy miesiące dochodził do zdrowia. Dnia 9 kwietnia 1928 r. tak pisał Stalin do swojej żony: „Powiedz Jaszy ode mnie, że zachowuje się jak chuligan i szantażysta, z którym nie mam nic wspólnego i z którym nie chcę mieć więcej do czynienia”¹¹. Potem Jakow przeniósł się do Leningradu, przez krótki czas pracował jako elektryk, poślubił Zoję, urodziło im się dziecko, które zmarło jednak po ośmiu miesiącach. W roku 1929 małżeństwo się rozpadło¹². Jakow powrócił do Moskwy, gdzie uczęszczał do szkoły przygotowującej do studiów wyższych. W wieku 23 lat zaczął studia w Instytucie Transportu im. F. Dzierżyńskiego. W roku 1935 ukończył naukę, a w latach 1936–1937 pracował jako inżynier w Fabryce Samochodów im.

7 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara*, Warszawa 2009, s. 28.

8 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait*, Budapest 2003, s. 343, O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia*, Kraków 2016, s. 335–336.

9 R. Service, *Stalin: A Biography*, Cambridge 2005, s. 235.

10 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 347.

11 O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia...*, s. 338.

12 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 347.

Józefa Stalina. Pod koniec 1937 r. wstąpił do Akademii Artylerii. Siostra Swietłana pisała o nim:

Nie wiem, dlaczego Jasza został zawodowym wojskowym. Był tak głęboko pokojowym człowiekiem – delikatnym, trochę ospałym, bardzo spokojnym, ale wewnętrznie stanowczym i przekonanym. Z ojcem łączyły go tylko migdałowe, kaukaskie oczy i nic więcej [...]. Nie był ani ambitny, ani żądny zaszczytów, ani surowy, ani obsesyjny. Nie było w nim sprzecznych cech, wzajemnie wykluczających się aspiracji. Nie było w nim błyskotliwych zdolności. Był pokorny, prosty, bardzo pracowity, sprawny fizycznie i uroczo spokojny¹³.

Służba w armii Jakowa była jednocześnie ucieczką od ojca. Choć prawdopodobnie w ten sposób zaskarbił sobie jego szacunek¹⁴. W roku 1938 ożenił się z baleriną Julią Melzer z Odessy, którą poznał w restauracji. Stalin był ponoć „wściekły”, że jego najstarszy syn poślubił Żydówkę¹⁵. Również w 1938 r. na świat przyszła ich córka – Galina. W roku 1940 Jakow został awansowany do stopnia porucznika, 6 maja 1941 r. otrzymał dyplom Akademii Artyleryjskiej, a trzy dni później powierzono mu po raz pierwszy dowództwo 6. baterii haubic 14. Pułku Artylerii w 14. Dywizji Czołgów.

Wojna zastała Dżugaszwilego w czasie ćwiczeń strzeleckich na poligonie przy Naro-Fomińsku, 70 km na zachód od Moskwy. Jego pułk został zmobilizowany i przerzucony na zachód w kierunku Mińska. Ojca nie spotkał, ale w rozmowie telefonicznej Stalin nakazał mu „iść i walczyć”. Na froncie panował chaos, a straty były ogromne. Sowietci przystąpili do ataku 7 lipca 1941 r., lecz połowa ich czołgów została zniszczona, a 200 żołnierzy zginęło w płomieniach. Bateria haubic Dżugaszwilego strzelała ze wzgórza na obrzeżach lasu, ale wkrótce zamilkła. Komendant 14. Pułku Artylerii mjr Bałaszow następnego wieczoru zameldował o stratach. Dżugaszwili przeżył ostrzał. Niemcy zdobyli Witebsk 9 lipca, a sowieckie wojsko rozpoczęło odwrót, Jakow ze swoimi żołnierzami miał pomóc w jego osłanianiu¹⁶. Bateria Dżugaszwilego miała dzielnie walczyć. Z zachowanego dokumentu wynika, że dowódca Bałaszow i komisarz batalionu Szłapakow przedstawili por. J. Dżugaszwilego wraz z kilkudziesięcioma innymi osobami do Orderu „Czerwonego Sztandaru”:

Podczas walk na rzece Czernogost w dniach 6–7 lipca ogniem swojej baterii stłumił ogień jednej baterii wroga, zniszczył drugą, stłumił ogień jednego plutonu moździerzowego i zniszczył jeden karabin maszynowy.

13 C. Аллилуева, *Двадцать писем к другу*, Vaduz 1967, <http://www.lib.ru/MEMUARY/ALLILU EWA/letters.txt> [dostęp: 3 III 2020 r.].

14 O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia...*, s. 338.

15 A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, t. 2, Warszawa 1994, s. 424.

16 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!*, „Der Spiegel” 9 II 2013, s. 88.

Podczas bitwy w regionie Worony w dniach 12–13 lipca zniszczył ogniem swej baterii jedną baterię wroga, około kompanii piechoty i dwa działa przeciwpancerne. W nagrodę towarzysz DŻUGASZWILI zostaje przedstawiony do Orderu Czerwonego Sztandaru¹⁷.

Nie wiadomo, czy wniosek odznaczeniowy nie został sformułowany po zaginięciu Dżugaszwilego, z przekonaniem o jego śmierci. Z listu pułkownika Iwana Spiegina, dowódcy 303. Pułku Artylerii Lekkiej, do Wasilija – młodszego syna Stalina, wynika, że 12 lipca jego pułk walczył przeciwko dziesięciokrotnie liczniejszym niemieckim oddziałom. Dowódca dywizji miał uciec czołgiem z pola walki, a „przejeżdżając obok Jakowa Josifowicza nawet się nie zainteresował jego losem”¹⁸. O poranku 14 lipca „zaczęło się piekło”. Niemcy uderzyli nieopodal miasteczka Jarzewo. Z powietrza atakowało 30 samolotów. Czołgi eksplodowały, a za nimi cysterny z paliwem. Wieczorny meldunek do sztabu głosił, że miejsce pobytu 14. Pułku Artylerii jest nieznane¹⁹.

Już 19 lipca 1941 r. do Berlina dotarła wiadomość, że wśród jeńców sowieckich znalazł się syn Stalina²⁰. Dnia 26 lipca komisarz brygady Aleksiej Rumiancew napisał trzystronicowy list do Naczelnego Komisarza Politycznego Armii Czerwonej: „Od początku próbowano towarzysza Dżugaszwilego włączyć do sztabu pułku, ale on uparcie obstawał przy tym, że jako dowódca baterii musi walczyć. Towarzysz Dżugaszwili zwrócił się nawet do komisarza pułku, aby przyspieszyć jego przyjęcie do baterii”²¹. Aleksiej Rumiancew pisał również, że po ostrzale jednostki Dżugaszwilego przez Niemców proponowano mu wyjazd autem na tyły frontu, ale ten odrzucił ofertę. Miał powiedzieć, że uda się tam tylko razem z żołnierzami – baterii. W wersji stworzonej przez gen. Artoma Siergiejewą Jakow miał powiedzieć: „Jestem synem Stalina i nie pozwolę wycofać swojej baterii”²².

Jeszcze 21 lipca 1941 r. wysłano zmotoryzowanych żołnierzy w okolice ostatniego miejsca pobytu baterii Jakowa. Czerwonoarmiści spotkali żołnierza o nazwisku Popuride, który uciekał razem z Dżugaszwilim. Z jego relacji wynikało, że Jakow próbował uciec wraz z innymi żołnierzami z rozbitych oddziałów. Przebrali się po cywilnemu i ukryli dokumenty. Syn Stalina nakazał swoim towarzyszom iść dalej, gdyż ponoć chciał odpocząć. Możliwe, że w ten sposób dobrowolnie poddał się Niemcom²³. W innej wersji mówi się o tym, że pozbył się insygniów oficerskich,

17 *Pamyat Naroda, Дзугашвили Яков Иосифович - Наградной лист*, https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_predstavlenie2009365/ [dostęp: 3 III 2020 r.].

18 E. Radziński, *Stalin: pierwsza pełna biografia oparta na rewelacyjnych dokumentach z tajnych archiwów rosyjskich*, Warszawa 1996, s. 504.

19 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 88.

20 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 376.

21 M. Lüpke, *Stalins Sohn „Schaffe es nicht einmal, sich zu erschießen“*, „Der Spiegel” 22 VI 2016, <https://www.spiegel.de/geschichte/stalins-sohn-wie-jakow-dschugaschwili-im-kz-starb-a-1098571.html#> [dostęp: 12 III 2020 r.].

22 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 343; S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 376.

23 M. Lüpke, *Stalins Sohn „Schaffe es nicht einmal, sich zu erschießen“ ...*

poddał się wraz z pozostałymi żołnierzami i ukrywał się wśród jeńców sowieckich. Z protokołu przesłuchania wynika, że próbował uciekać. We wsi przebrał się w cywilne ubrania, ale chłopci bali się go ukryć²⁴. Swietłana Alliużewa twierdziła, że w protokole zeznań widniało zdanie: „Wydali mnie niektórzy wojskowi z mojej jednostki”²⁵. Również Milkós Kun napisał, że Dżugaszwili został rozpoznany przez swoich towarzyszy i zdemaskowany²⁶. Jeszcze raz 25 lipca kolejna grupa czerwonarmistów bezskutecznie poszukiwała porucznika Dżugaszwilego, a 24 lipca była już o nim informacja na pierwszych stronach niemieckich gazet.

Syn Stalina w Oflagu 56 Prostken

Po zaskakującym uderzeniu wojsk niemieckich na ZSRR na teren Prus Wschodnich w dużej liczbie napłynęli jeńcy sowieccy. W ciągu pierwszych trzech tygodni po inwazji niemieckiej do niewoli dostało się 1,7 mln żołnierzy²⁷. Na całym pograniczu jeńców „pędzono kolumnami” na zachód lub trzymano w zaimprovizowanych miejscach. W pobliskim Ełku (wtedy Lyck) Gerd Bandilla widział przetrzymywanych jeńców sowieckich, za drutami kolczastymi, na cmentarzu żydowskim²⁸. Mieszkająca w Ełku Henriette Schneider zanotowała w swoim dzienniku (9 lipca 1941 r.): „O 4³⁰ z okna widzę, że ulica jest zapełniona niezliczoną liczbą pojmanych Rosjan, pilnowanych przez wielu żołnierzy. Także w dzień kolumny jeńców przechodzą obok nas”²⁹.

W Boguszach powstał jeden z licznych obozów przeznaczonych dla jeńców sowieckich. W założeniu był obozem dla oficerów (oflagiem), lecz w rzeczywistości przebywali w nim pojmani żołnierze, bez względu na stopień wojskowy (pełnił funkcję stalagu)³⁰. Powstanie Oflagu 56 datuje się na koniec czerwca 1941 r., choć komenda obozu została powołana już 20 kwietnia 1941 r. w Soest w Westfalii. Do tego celu oddelegowano batalion wartowniczy. Dnia 25 maja 1941 r. na rozkaz Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) przekazano obóz do dyspozycji jeńców wojennych w I Okręgu Wojskowym (Wehrkreis I) – Königsberg/Królewiec. Komendantem obozu został mjr Paul von Rintelen (1883–1964), jego adiutantem był kpt. Hachenberg, za kontrwywiad odpowiadał kpt. Stiehl (zastąpiony w sierpniu 1941 r. przez kpt. Schüdera), a oficerem obozowym był kpt. Voigt³¹. Nadzór nad obozem pełnili żołnierze 555. Batalionu Strzelców Kra-

24 E. Radziński, *Stalin...*, s. 505.

25 S. Alliużewa, *Córka Stalina. O Stalinie, Rosji i sobie*, Warszawa 2015, s. 29.

26 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 344.

27 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 88.

28 G. Bandilla, *Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter während des II. Weltkrieges in Kreis Lyck...*, s. 120.

29 H. Schneider, *Tagebuchaufzeichnungen 1913–1947. Ein Ostpreussisches Tagebuch*, bearb. B. Pietrass, <http://www.ostpreussen-tagebuch.de/> [dostęp: 3 III 2021 r.].

30 BA, Konzentrationslager und Gefängnisse, v.a. Schutzhaft, sygn. R 58/1027, k. 201.

31 Z. Lietz, *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 104–105.

jowych (Landeschützen-Bataillon 555)³². Obóz zajmował ok. 30 ha powierzchni³³, warunki tu panujące były bardzo złe. Policjant i członek AK – Władysław Świacki ps. „Sęp” – z Grajewa tak charakteryzował obóz jeniecki w Boguszach:

Obozem jenieckim nazywano pole otoczone dwoma gęstymi i wysokimi płotami z drutu kolczastego, z gęstymi drewnianymi wieżami strażniczymi, z oknami-strzelnicami we wszystkich kierunkach, a w strzelnicach ustawiono karabiny maszynowe, przy których dzień i noc bez przerwy czuwali hitlerowcy z palcami przy cynglach. W obozie pobudowano baraki tylko dla straży, a jeńcy? – jak szczury bez żdźbła słomy kopali sobie w ziemi nory i w nich gnieździł się i umierali³⁴.

Jak w 1967 r. zeznawał jeden z obozowych lekarzy, obóz zapełnił się w ciągu 68 tygodni. W sierpniu 1941 r., w okresie największego zaludnienia, miało w nim przebywać nawet 30 tys. jeńców³⁵. Z ujawnionych przez stronę rosyjską dokumentów wynika, że żołnierze przetrzymywani w Oflagu 56 w Boguszach/Prostkach dostali się do niewoli m.in. w Wilnie, Lidzie i Witebsku³⁶. Dnia 11 lipca 1941 r. w okolicach Witebska został wzięty do niewoli szeregowy Stiepan Andriszew (urodził się 13 listopada 1918 r., a zmarł 15 kwietnia 1942 r. w Boguszach) – żołnierz 2. Pułku Piechoty, numer obozowy 179³⁷. Również w pobliżu Witebska 16 lipca 1941 r. został wzięty do niewoli por. J. Dżugaszwili.

Do nadzoru nad specjalnym jeńcem i dostarczenia go do Oflagu 56 w Boguszach został wyznaczony por. (*Oberleutnant*) Ernst Kühnast (ur. w 1899 r.), który stacjonował w Suwałkach, ale mieszkał z rodziną w pobliskim Elku³⁸. Był on nauczycielem w szkole specjalnej³⁹. W roku 1933 przeprowadził się z Berlina do Prus Wschodnich i zamieszkał wraz z żoną Charlotte i synem Dietmarem w Elku. Jako sierżant 16 sierpnia 1939 r. został zmobilizowany i wziął udział w inwazji na Polskę. Za udział w zdobyciu Fortu III Łomża odznaczono go Krzyżem Żelaznym II klasy. Na przełomie 1939 i 1940 r. służył w stopniu podporucznika jako adiutant jednego

32 G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, Osnabrück 1975, s. 555.

33 S. Marcinkiewicz, *Pamięć zafalszowana. Przypadek „hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszach/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88, s. 86.

34 W. Świacki, *Pamiętnik przechowany w beczce*, Grajewo 2007, s. 200–201.

35 BA, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn/Ostpreußen am 4.9.1941, sygn. BA B/162/30123, Protokół z przesłuchania z 12 czerwca 1973 r., k. 186.

36 Więcej patrz: S.M. Marcinkiewicz, *Prosto przez Prostki. W czasie i przestrzeni po gminie Prostki*, Elk 2022, s. 138–144.

37 *Memorial*, *Stiepan Andriszew*, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300902203> [dostęp: 9 III 2020 r.].

38 Więcej o rodzinie Kühnast: S.M. Marcinkiewicz, *Narodowa rewolucja. O nazizmie i wojnie na podstawie materiałów biograficznych z powiatu elckiego*, Poznań 2021, s. 107–172.

39 *Einwohner Adressbuch der Stadt Lyck und des Kreises Lyck*, Lyck 1938.

z batalionów w pułku w Suwałkach. Wiosną 1940 r. przeszedł szkolenie na poligonie w Grafenwöhr. Następnie już w stopniu porucznika wziął udział w inwazji na ZSRR. Walczył na froncie wschodnim. W jego albumie pojawiają się takie miejscowości, jak: Prostki, Mołodoj Tud, Olenin, Rzew nad Wołgą. W grudniu 1942 r. powrócił do Elku, a następnie w styczniu 1943 r. został przeniesiony do 23. Zapasowego Batalionu Piechoty (Infanterie Ersatz Bataillon 23), stacjonującego wówczas w Lidzbarku Warmińskim (wtedy Heilsberg). Dnia 1 maja 1944 r. awansowano go do stopnia kapitana (*Hauptmann*). We wrześniu 1945 r. zwolniony z niewoli, do której trafił na froncie zachodnim.

Ernst Kühnast, 1939/1940 r.

Źródło: Album rodzinny Ernsta Kühnasta, udostępniony autorowi przez Ingeborg Kühnast

Po wojnie Ernst Kühnast odtworzył z pamięci epizod z Dżugaszwilim, korzystając z zachowanego zdjęcia. W opisie zdjęcia z albumu możemy przeczytać:

Czerwiec 1941. Jakob Dżugaszwili, najstarszy syn Stalina z pierwszego małżeństwa podczas przesłuchania w Prostkach [Prostken] pod Elkiem [Lyck], w Prusach Wschodnich. Był majorem baterii czołgów i dostał się do niewoli już w pierwszym okrążeniu. W nocy zdjął mundur, u jednego chłopca udało mu się zdobyć cywilne ubrania, aby uciec na wschód. Inni rosyjscy oficerowie zapobiegli jego ucieczce. Otrzymałem rozkaz, aby pilnie strzec więźnia, dostarczyć go do Prostek i przekazać komendantowi obozu mjr.

von Rintelen w celu przesłuchania za pośrednictwem tłumacza. Ale po przesłuchaniu nie pozbyłem się jeńca. Zamknąłem go w małym baraku, kazałem go pilnować trzy dni, dopóki mi go nie odebrano i z pobliskiego lotniska poleciał do Kętrzyna [Rastenburg] do Hitlera⁴⁰.

Jakow Dżugaszwili wśród żołnierzy Wehrmachtu w Oflagu 56 w Boguszych/Prostkach (stoi w środku), drugi z lewej Ernst Kühnast, jeden z oficerów to komendant obozu – mjr Paul von Rintelen
Źródło: Album rodzinny Ernsta Kühnasta, udostępniony autorowi przez Ingeborg Kühnast

W opisie E. Kühnast użył zniemczonej wersji imienia Jakowa – „Jakob”. Podał też błędną datę wykonania zdjęcia „czerwiec 1941”. Zdjęcie zostało prawdopodobnie zrobione 20 lipca (data rejestracji w Oflagu 56)⁴¹. Według protokołów 18 lipca 1941 r. odbyło się pierwsze przesłuchanie Dżugaszwilego⁴². Kühnast pomylił porucznika z „majorem” oraz „baterię czołgów” z baterią haubic. Inne informacje jego relację uwiarygadniają. Obecny na zdjęciu por. E. Kühnast wymienia Prostki i komendanta Oflagu 56 – mjr. von Rintelena. Wspomniana jest również próba ucieczki w cywilnym ubraniu, pojawiająca się w aktach z przesłuchania przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym rosyjskiego Ministerstwa Obrony w Podolsku⁴³.

Nie do końca wiadomo, jak długo Dżugaszwili przebywał w Oflagu 56 i dokąd później trafił. Kühnast pisał o trzech dniach i Kętrzynie. Jeden z oficerów służących na granicy w Prostkach zeznał, że syn Stalina był w obozie od 8 do 14 dni, a później został zabrany przez dwóch oficerów do Berlina⁴⁴. Polski współwięzień z obozu

40 Z albumu rodzinnego Ernsta Kühnasta, udostępnionego autorowi przez Ingeborg Kühnast, tłum. S.M.

41 А. Милотин, *Допросы Якова Джугашвили в июле 1941 г (начало)*...

42 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!*..., s. 89.

43 Ibidem; E. Radziński, *Stalin*..., s. 505.

44 BA, sygn. B/162/30123, Protokół z przesłuchania z 4 czerwca 1973, k. 296.

w Lubece – Aleksander Sałacki twierdził, na podstawie rozmów z Dżugaszwiliem, że Jakowa przewożono w różne miejsca, gdzie go kilkakrotnie przesłuchiowano, m.in. w Białymstoku. Dżugaszwili miał opowiadać Sałackiemu o spotkaniu z Hermannem Göringiem⁴⁵. Po wojnie akta z przesłuchania Dżugaszwilego zostały odnalezione w berlińskim Ministerstwie Sił Powietrznych (*Luftwaffe*)⁴⁶. Martin Ebon napisał, że Jakow miał zostać zabrany do Göringa, który pokazywał mu siłę militarną i przymysł III Rzeszy. Chciał Jakowa w ten sposób nakłonić do współpracy. Dżugaszwili gardził jednak wszystkim co nierosyjskie⁴⁷. Według Sałackiego proponowano mu współpracę polegającą na czytaniu propagandowych treści nawołujących do złożenia broni przez wojsko. Thomasowi Cushing, współwięzień z Sachsenhausen Wasilij Kokorin, miał opowiadać, że w lipcu 1941 r. J. Dżugaszwili miał zostać przebrany w cywilne ubrania i pokazywano go w Zagłębiu Ruhry i Berlinie. Ponoć nawet zaprowadzono go tam do opery. Według Kokorina stanowiło to dowód na to, że próbowano wykorzystać syna Stalina do celów antykomunistycznej propagandy⁴⁸. Z zeznań Cushinga z 1943 r. wynika jednak, że w Berlinie gestapo oferowało mu cywilne ubranie, aby mógł zobaczyć kina i teatry niemieckich robotników, ale ten odmówił współpracy⁴⁹. Źródła archiwalne z Podolska wskazują, że Dżugaszwili odrzucał wszystkie oferty współpracy z Niemcami.

Stalin o pojmaniu starszego syna miał się dowiedzieć od Żdanowa, który wysłał mu przesyłkę ze zdjęciem syna. Wstrząśnięty tym ojciec miał powiedzieć: „Głupiec – nie potrafił się nawet zastrzelić!”⁵⁰. Poddanie się do niewoli wódz ZSRR uznał za zdradę⁵¹ i nakazał aresztować jego żonę. Ich córka wychowywała się dwa lata bez matki⁵². Stalin zabronił udziału w misjach bojowych drugiemu swojemu synowi służącemu w lotnictwie Wasilijowi⁵³. Według „Rozkazu 270” każdy oficer Armii Czerwonej mógł zostać ukarany śmiercią za dostanie się do niewoli niemieckiej, a jego rodzinę za współnictwo w dezercji można było skazać na przymusową pracę, odebranie zasiłków i pomocy państwa⁵⁴.

45 *Polskie Radio, Dżugaszwili-syn-Stalina. Relacja Aleksandra Sałackiego* (04 IV 1981), <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1475469,Jakow-Dżugaszwili-syn-Stalina> (16 VII 2017) [dostęp: 15 III 2020 r.].

46 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 89.

47 M. Ebon, *Die zwei Leben der Swetlana*, Wien 1968, s. 80.

48 Th. Cushing, *Stalins Sohn fühlte sich verstossen*, „Der Spiegel” 24 III 1968, s. 94.

49 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins, Untersuchung der Umstände des Todes des Kriegsgefangenen im Konzentrationslager Sachsenhausen, Sonderlager A, am 14. Apr. 1943, Bd. 1, sygn. R 58/657, k. 15.

50 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 376.

51 A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe...*, t. 2, s. 220.

52 С. Аллилуева, *Двадцать пусем к другу...*

53 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 377.

54 *Ibidem*, s. 376.

Propagandowa gra synem Stalina

Prawdopodobnie już 19 lipca 1941 r. radio niemieckie podało informację o pojmaniu syna Stalina⁵⁵. Pierwsze przesłuchanie w sztabie dowództwa *Luftwaffe* miało się odbyć dzień wcześniej. Dopiero 24 lipca 1941 r. nazistowska prasa przedrukowała informację z Berlina (z 23 lipca). W nagłówkach gazet można było przeczytać: „Syn Stalina poddał się. Nie widział sensu dalszego stawiania oporu” lub „Syn Stalina w niemieckich rękach”. W prasie przedrukowano jego zdjęcie w otoczeniu niemieckich oficerów. Przedstawiono jego krótki życiorys. Miał zostać pojmany 16 lipca w miejscowości Łoźno na południowy wschód od Witebska. Ponoć poddał się wraz z innymi żołnierzami i został doprowadzony do sztabu polowego gen. Rudolfa Schmidta, gdzie potwierdził swoją tożsamość. Prasa donosiła, że dawał do zrozumienia, iż nie widzi sensu dalszego oporu⁵⁶. W następnych dniach miały zostać opublikowane informacje z przesłuchania. W wydaniu sobotnio-niedzielnym gazet (25–26 lipca 1941 r.) pojawiło się pytanie „Czy Stalin zostanie teraz rozstrzelany?”⁵⁷. Chodziło o rozkaz Stalina dotyczący karania za współnictwo w dezercji rodzin jeńców i uciekinierów sowieckich. Sugerowano, że rozkaz dotyczący karania śmiercią rodzin zbiegów powinien dotyczyć także samego sowieckiego dyktatora. Poddając się Niemcom, Jakow zignorował rozkaz własnego ojca. W prasie pytano, kto wykona rozkaz na Stalinie?

Dnia 29 lipca 1941 r. w nazistowskiej prasie opublikowano artykuł *Syn Stalina mówi. Ciekawe przesłuchanie – bezplanowe sowieckie dowodzenie – idiotyczne rozkazy – panika, która niweczy wszystko*. Artykuł zawierał fragmenty protokołów z przesłuchania Jakowa⁵⁸. Cytowano słowa Jakowa, opisywano również jego losy i aktualny stan emocjonalny: „W pojedynczych wypowiedziach da się zauważyć wyraźnie głęboką depresję, w której znajduje się Jakob Dżugaszwili. Jego słowa padały wolno i po refleksji, często powtarzały się, aby wzmocnić swoje wyjaśnienia”. Jakow miał opowiadać o bezplanowym wysyłaniu dywizji „w ogień wroga”, o idiotycznych rozkazach dowództwa. Resztki jego dywizji miały zostać rozbite 7 lipca i otoczone w okolicach Liassowo⁵⁹.

Niestety niemieckie okrażenie spowodowało, że wszystko się rozpadało. Byłem w tym czasie w sztabie dowódcy dywizji. Biegałem i szukałem moich ludzi, gdyż zostałem

55 E. Radziński, *Stalin...*, s. 501; S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 376.

56 *Sohn Stalins ergab sich*, „Sprauer Tageblatt” 24 VI 1941; *Der Sohn Stalins in deutscher Hand*, „Teltower Kreisblatt” 24 VI 1941; *Der Sohn Stalins in deutscher Hand*, „Rheinsberger Zeitung” 24 VI 1941; *Stalins Sohn hat sich ergeben*, „Briestaler Bote” 24 VI 1941.

57 *Wird Stalin nun erschossen?*, „Baruther Anzeiger” 25–26 VI 1941; *Wird Stalin nun erschossen?*, „Briestaler Bote” 25 VI 1941.

58 *Stalins Sohn sagt aus*, „Teltower Kreisblatt” 29 VII 1941; *Stalins Sohn sagt aus*, „Rheinsberger Zeitung” 29 VII 1941.

59 Upamiętnienie pojmania J. Dżugaszwilego znajduje się w miejscowości Kopti nad rzeką Łososina. Możliwe, że chodzi o pobliską wieś Łososino.

odcięty od mojej artylerii. Ubiegłej nocy – 16 lipca – zostaliśmy okrążeni 1,5 km od Liassowo. Powstała panika. Artylerzyści strzelali tak długo, jak mogli. Gdzie później zniknęli, nie wiem. Zostałem od nich odcięty i czekałem w samochodzie dowódcy dywizji bez dowódcy. W tym momencie zaczął się ostrzał. Niemieckie oddziały ostrzeliwały resztę naszej 14. Dywizji Czołgów. Zdecydowałem się pośpieszyć do dowódcy, aby wziąć udział w obronie. Przy moim aucie zebrali się rozproszeni żołnierze, ludzie ze szlaku. Podjęli decyzję i prosili mnie: „Towarzyszu dowódco, prowadź nas do walki”. Chciałem ich prowadzić do ataku, ale robili to ze strachu. Zanim się obejrzałem nikogo przy mnie nie było. Nie mogłem wrócić do moich ludzi, ponieważ Niemcy rozpoczęli ostrzał moździerzowy. Czekałem trochę, ale byłem zupełnie sam. Aby się przebić, trzeba było stłumić ogień niemieckich gniazd karabinów maszynowych. Nie było już żadnych sił, które mogły ze mną przystąpić do ataku. Zaczęło się robić widno. Czekałem na moich artylerzystów, ale nikogo nie mogłem zobaczyć. Udałem się dalej, ale nie natrafiłem na żadną z grup. Na szlaku z całej dywizji zmotoryzowanej – wszędzie motłoch. Nie zostało mi nic innego, jak tylko udać się z nimi. Później zobaczyłem, że jestem okrążony, że nie da się nigdzie przejść – podszedłem i powiedziałem: „Poddaje się”. To wszystko!⁶⁰.

Nazistowska propaganda powtarzała frazy z przesłuchania o chaosie panującym w sowieckich szeregach: „Nie miałem mapy – nie mieliśmy w ogóle map! Wszystko było u nas takie niechlujne – niedbale zorganizowane, nasz marsz, organizacja”. Jakow miał krytykować dowodzenie: „Wskutek niemądrych rozkazów naszego dowództwa, głupich rozkazów, idiotycznych można nawet powiedzieć – dywizje były wysyłane prosto w ogień”. Krytykował również komisarzy politycznych w Armii Czerwonej, bo wtrącali się do dowodzenia, a to dowódca powinien być główną osobą. Miał też twierdzić, że „Do dziś jeszcze Anglia nikomu nie pomogła”. Miał zaprzeczyć kłamstwom o złym traktowaniu jeńców. Gazety nie ujawniły, że wychwalał ojca i porządek panujący w ZSRR. Nie zamieszczono fragmentów antysemickich i antyromskich wypowiedzi Dżugaszwilego: „Żydzi i Cyganie są tacy sami. Nie chcą pracować. Najważniejsze są dla nich interesy. Żyd nie chce pracować, nie potrafi tego”⁶¹. Jego słowa nie potwierdzały spiskowych teorii o rządach Żydów w ZSRR. Jakow mówił „o rosyjskiej nienawiści do Żydów” i nie potwierdzał domniemyanych „żydowskich wpływów” w sowieckich władzach⁶².

Wizerunek J. Dżugaszwilego wykorzystano na propagandowych ulotkach. Zrzucone z samolotów ulotki pokazywały syna Stalina otoczonego przez niemieckich oficerów⁶³. Napis brzmiał:

60 *Stalins Sohn sagt aus*, „Rheinsberger Zeitung” 29 VII 1941.

61 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 345; Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 89.

62 E. Radziński, *Stalin...*, s. 505.

63 U. Goeken-Haidl, *Der Weg zurück: die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*, Essen 2006, s. 16.

Syn Stalina, Jakow Dżugaszwili – porucznik, dowódca baterii poddał się do niewoli. Jeśli tak ważny oficer radziecki wybrał niewolę, to jest to oczywisty dowód, że wszelki opór jest bezcelowy. Dlatego kończcie wojnę i przechodźcie na naszą stronę!⁶⁴.

Józefowi Stalinowi dostarczono kolejną propagandową ulotkę zawierającą list pisany ręką Jakowa (7 sierpnia 1941 r.): „Drogi ojcze, jestem zdrow, wkrótce zostaną wysłany do oflagu w Niemczech. Traktowanie – dobre. Życzę zdrowia, pozdrowienia dla wszystkich. Jasza”. Takimi ulotkami zarzucano Armię Czerwoną na początku sierpnia 1941 r.⁶⁵, zostały zrzucone również na Moskwę jesienią 1941 r.⁶⁶.

Oflag XIII D, Oflag X C, KZ Sachsenhausen

Po zaprezentowaniu dygnitarzom III Rzeszy Jakow Dżugaszwili początkowo był przetrzymywany w Oflagu 62 (później XIII D) w Hammelburgu, przeznaczonym dla jeńców sowieckich. Tam poprzez tragiczne warunki egzystencji Niemcy pozyskali część jeńców do działań propagandowych i militarnych. Zapewne próbowano nakłonić do współpracy również syna Stalina. Dżugaszwili mógł tam przebywać od końca lipca (lub sierpnia) 1941 do maja 1942 r. Polski jeńiec w Lubece – Aleksander Sałacki – opowiadał w 1981 r., że Jakow dotarł do karnego Oflagu X C Lübeck 4 maja 1942 r. Prawdopodobnie trafił tam z powodu nieudanej próby ucieczki. W Lubece przygotowano mu celę pod specjalnym nadzorem. Jakow warunki panujące w tym obozie oceniał jako lepsze. Sałacki relacjonował słowa Dżugaszwilego: „W obozach radzieckich tam, skąd ja wracam, tam głód i śmierć, a były wypadki [...], że ludzie zjadali w nocy... kolega kolegę... kanibalizm”⁶⁷. Polscy oficerowie mieli mu pomagać, m.in. zapewniając comiesięczną paczkę z Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża, 26 marek miesięcznego żołdu, zaopatrując go w mundur na wzór sowiecki oraz buty. Jako oficerowi przydzielili mu nawet ordynansa – kpr. Władysława Chmielińskiego⁶⁸. Aleksander Sałacki opowiadał, że J. Dżugaszwili był bardzo nieufny. Podejrzewał współwięźniów o inwigilację i donoszenie Niemcom. Ponoć z uwagi na okazaną pomoc otaczał się Polakami. Wygrywał z nimi w szachy. Aleksander Sałacki otrzymał od Dżugaszwilego kartkę ze zdjęciem i wypisanym odręcznie fragmentem wiersza Aleksandra Puszkina:

W głębi katorżnych kopalń
Kryjcie dumnie cierpienia

64 E. Radziński, *Stalin...*, s. 505.

65 Ibidem, s. 502.

66 С. Аллилуева, *Двадцать писем к дрызу...*

67 *Polskie Radio, Dżugaszwili-syn-Stalina. Relacja Aleksandra Sałackiego* (04 IV 1981)...

68 Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (dalej: CMJW), Losy indywidualna i zbiorowe: J. Dżugaszwili, <http://www.cmjw.pl/losy-indywidualne-i-zbiorowe2/losy-indywidualne/jakow-dzugaszwili-1907-1943.8.html> [dostęp: 15 III 2020 r.].

Nie przypadnie wasz zbezczeszczoney trud
I wzniosłe dusz dążenia (23 V1942)⁶⁹.

Dżugaszwili pałał nienawiścią do Niemców i był bezkompromisowy. Często łamał przepisy porządkowe i „ładował” w areszcie. Miał żałować, że przeżył i ciągle prowokował Niemców. Ponoć chciał w ten sposób zakończyć swoje życie. W obozie czuł się źle⁷⁰.

W roku 1943 Dżugaszwili został przeniesiony do obozu Sachsenhausen w Oranienburgu. Sałacki twierdził, że spowodowane ono było wykryciem podkopu, którym podobno chciał również uciec Dżugaszwili. W Sachsenhausen istniał specjalny sektor przeznaczony dla ważnych więźniów „Zellenbau”. W różnych okresach mieli tam przebywać m.in. kanclerz Austrii Kurt Schuschnigg (1897–1977) czy pojmany dowódca Armii Krajowej gen. Stefan Rowecki „Grot” (1895–1944). Z relacji Thomasa Cushinga wiadomo, że wraz z Dżugaszwilim przebywał tam również – siostrzeniec ministra spraw zagranicznych Władysława Mołotowa – Wasilij Kokorin⁷¹. Obaj jeńcy mieli cele naprzeciw siebie i wzajemnie się nie znosili. Wspólnie nie chcieli jeść, a nawet doszło między nimi do bójki. Dżugaszwili nie wierzył, że ten jest siostrzeńcem Mołotowa. Cushingowi jednak Kokorin wydawał się bardziej otwarty i wiarygodny niż Dżugaszwili. Na terenie podobozu jeńcy mogli się swobodnie poruszać. Byli jednak otoczeni przez druty pod napięciem elektrycznym⁷².

Jakow mieszkał w baraku nr 3 w jednej z ośmiu cel, wyposażonej w mały stół, krzesła i piecyk na koks. Chodził w mundurze. Miał wojskowe kozaki, bryczesy, na zmianę koszulę niebieską lub khaki oraz sweter. Otrzymywał aprowizację jak członkowie SS: połowę bochenka chleba, trochę margaryny i kielbasy. Na śniadanie dawano kawę zbożową, na obiad najczęściej ziemniaki z kiszoną kapustą lub rzepą. Od czasu do czasu „fasolówkę” z boczkiem. Mył się regularnie i golił. Nie otrzymywał paczek żywnościowych, ale od Cushinga miał otrzymywać trochę czarnej herbaty. Dżugaszwili mógł wstawać o dowolnej porze, choć najczęściej robił to o 6.30. Mówił trochę po niemiecku, ale ponoć chciał się uczyć języka angielskiego. Mimo skończonej szkoły wyższej, nie przyswoił sobie żadnego obcego języka. Był wykształcony w bardzo wąskim zakresie. Ponoć nic nie wiedział o literaturze, muzyce czy teatrze. Wiedzę techniczną miał również ograniczoną⁷³. Lubił opowiadać o polityce. Wprowadzał Cushinga w meandry gospodarki komunistycznej. Miał też wygłaszać propagandowe tezy na temat walki klas i Armii Czerwonej, która obali wszystkich

69 K. Ogiolda, *Każda pamiątka z Łambinowic opowiada niepowtarzalny los ludzki*, <https://nto.pl/kazda-pamiatka-z-lambinowic-opowiada-niepowtarzalny-ludzki-los/ar/9133148> (3 XII 2015) [dostęp: 15 III 2020 r.].

70 *Polskie Radio, Dżugaszwili-syn-Stalina. Relacja Aleksandra Sałackiego* (04 IV1981)...

71 Th. Cushing, *Stalins Sohn fühlte sich verstossen...*, s. 94.

72 A. Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”*, Heidelberg 1981, s. 203–207.

73 Th. Cushing, *Stalins Sohn fühlte sich verstossen...*, s. 92, 94.

hrabiów i baronów. Brytyjcy żołnierze mieli walczyć na rzecz Niemiec przeciwko klasie robotniczej, a angielski król miał być Niemcem. Za sprawców, ujawnionej przez Niemców zbrodni katyńskiej, uważał samych Niemców. Podawał, że 200 tys. polskich oficerów miało walczyć po stronie Armii Czerwonej⁷⁴. Często podkreślał, że jest Rosjaninem i synem Stalina. Był humorzasty, przejmował się wypadaniem włosów. Fizycznie był zdrowy, lecz prawdopodobnie cierpiał na depresję. Podejrzuwał się, że chorował na psychozę więzienną⁷⁵.

Słynna propozycja wymiany i śmierć

Po przegranej bitwie pod Stalingradem w 1943 r. dowództwo niemieckie miało zaproponować Stalinowi wymianę J. Dżugaszwilego na feldmarszałka Friedricha von Paulusa. Propozycja miała zostać przekazana za pośrednictwem hrabiego Folke Bernadotte z Czerwonego Krzyża ministrowi spraw zagranicznych ZSRR W. Mołotowowi. Stalin miał jednoznacznie odrzucić niemiecką ofertę, twierdząc, że „wszyscy żołnierze są jego synami”⁷⁶. Rozpowszechniona wśród żołnierzy plotka głosiła, że Stalin miał odmówić z uzasadnieniem: „nie wymieniamy żołnierzy na feldmarszałków”⁷⁷. Również Allan Bullock pisał, że Stalin odrzucił propozycję uwolnienia Jakowa poprzez wymianę jeńców⁷⁸. Propozycję wymiany potwierdza w swych wspomnieniach córka Stalina – Swietłana Allilujewa:

Zimą 1943/44 r., po Stalingradzie, mój ojciec nagle powiedział mi na jednym z naszych rzadkich spotkań: „Niemcy zaproponowali wymianę Jaszy na jednego z nich... Będę się z nimi targować! Nie, na wojnie, jak na wojnie”⁷⁹.

Według Olega Khlevniuka brak jest dowodów na prawdziwość tej historii i trudno zrozumieć ewentualne motywy niemieckiego dowództwa⁸⁰. Simon Montefiore twierdzi, że motywem mogło być upokorzenie, jakiego doznał A. Hitler po bezprecedensowej kapitulacji niemieckiego feldmarszałka⁸¹.

Jakow Dżugaszwili zginął w kwietniu 1943 r., w okolicznościach opisanych w trakcie późniejszego śledztwa:

14 IV 43 ok. 20.30 po zmroku pełniący służbę Unterscharführer SS Jüngling zażądał od Dżugaszwilego podporządkowania się regulaminowi obozowemu i udania się do

74 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins, Untersuchung der Umstände des Todes des Kriegsgefangenen im Konzentrationslager Sachsenhausen, Sonderlager A, am 14. Apr. 1943, Bd. 1, sygn. R 58/657, k. 14.

75 Th. Cushing, *Stalins Sohn fühlte sich verstossen...*, s. 95.

76 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 444–446.

77 E. Radziński, *Stalin...*, s. 503.

78 A. Bullock, *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe...*, t. 1, s. 380.

79 C. Аллилуева, *Двадцать писем к другу...*

80 O. Khlevniuk, *Stalin. Nowa biografia...*, s. 345.

81 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 444.

baraku. Ten odmówił żądaniu. Co więcej domagał się rozmowy z komendantem obozu. Na informację, że ten dzisiaj nie przyjdzie, Dżugaszwili okazał swoje niezadowolenie, poprosił Unterscharführera SS, żeby go rozstrzelał. W związku z tym Unterscharführer SS Jüngling udał się do wartowni, aby zawiadomić dowódcę zmiany SS-Obersturmführera Petri. W tym czasie Dżugaszwili biegał pomiędzy barakiem a ogrodzeniem obozowym i krzychał w stronę posterunku, aby go rozstrzelano. Jednocześnie wziął kij, prawdopodobnie opadłą gałąź sosny, uderzał nią o ziemię i machał w powietrzu. Nagle odrzucił kij i poszedł w kierunku drutu. Przekroczył drut, który odgraniczał neutralną strefę. W przypadku jego przejścia posterunkowy powinien strzelać. Wszedł w zasięki z drutu kolczastego, łapiąc jednocześnie lewą ręką izolator drutu kolczastego, pod napięciem. Potem chwycił lewą ręką drut pod napięciem. Nie zważał na nawoływania SS Rottenführera Harficha do powrotu i chwycił prawą ręką za drut. Licząc się z tym, że Dżugaszwili nie będzie w stanie oderwać się od drutu pod napięciem, wartownik oddał strzał, który trafił Dżugaszwilego w prawą część twarzy i zabił na miejscu⁸².

W czasie sekcji zwłok stwierdzono, że kula przeszła przez głowę cztery centymetry obok prawego ucha, rozbijając czaszkę⁸³. Prawdopodobnie śmierć nastąpiła wcześniej w wyniku kontaktu z drutami pod wysokim napięciem⁸⁴. Reichsführer SS Heinrich Himmler napisał do ministra spraw zagranicznych Joachima Ribbentropa: „Drogi Ribbentrop. W załączniku przesyłam Tobie informację o sprawie jeńca Jakoba Dżugaszwilego, syna Stalina, który został zastrzelony w czasie próby ucieczki w Sonderlager A w Sachsenhausen pod Oranienburgiem”⁸⁵.

Jaki był powód szału? Z prowadzonego po zdarzeniu śledztwa wynika, że stosunki we współdzielonym baraku między czterema Anglikami i dwoma Rosjanami były napięte. Anglicy nie chcieli mieszkać z komunistami. Wasilija Kokorina Anglicy oskarżali o współpracę z gestapo. Istniał problem rozdziału paczek Czerwonego Krzyża, których oficjalnie Rosjanie nie otrzymywali, ale jeńcy brytyjscy przekazywali im część darów. Przed zdarzeniem Anglicy zdecydowali, że nie podzielą się z Rosjanami⁸⁶. Katalizatorem zajścia okazało się jednak utrzymanie porządku w baraku. Cushing twierdził, że czterej Anglicy mieli dość wielokrotnego sprzątnięcia po Rosjanach brudnych toalet – splukiwania i mycia zabrudzonych desek. Po sprzątnięciu baraku 13 kwietnia 1943 r. jeńcy brytyjscy mieli zauważyć, że obie toalety zostały pobrudzone. Dowodem zabrudzenia toalet miał być „kiep” po papierosach „Juno”, palonych wyłącznie przez Dżugaszwilego. W czasie kłótni padały obelgi. W pewnym momencie angielski jeńiec Patrick O'Brien miał uderzyć w twarz W. Kokorina. Następnego dnia Dżugaszwili miał żądać bezskutecznie spotkania

82 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins..., k. 24–25.

83 Ibidem, k. 19.

84 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 86.

85 *Schieß doch*, „Der Spiegel” 26 II 1968, s. 74; BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins..., k. 23.

86 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins..., k. 15.

z kapitanem i komendantem obozu. Po zmroku nie wrócił do baraku. Cushing zeznał: „usłyszałem głos, szczekanie psa, a potem usłyszałem jeden strzał”⁸⁷.

Po wojnie Th. Cushing twierdził, że Jakowem wstrząsnęły informacje usłyszane z barakowych głośników o sześciu milionach jeńców sowieckich i jeńcach jako zdrajcach. W jednej z audycji miały paść słowa: „Nie mam żadnego syna Jakowa”⁸⁸. Możliwe, że były to powojenne uzasadnienia Cushinga. Syn Stalina mógł cierpieć na depresję, którą wzmogła niewola. Prawdopodobnie wzywając wartowników i rzucając się na druty J. Dżugaszwili chciał zakończyć swoje życie⁸⁹.

Zwłoki Dżugaszwilego musieli obejrzeć komendant obozowy, jego adiutant i kilka innych osób. Dopiero następnego dnia pojawił się oficer SS z dwoma profesorami. Sfotografowano zmarłego⁹⁰, zdjęto z drutów i zanieśiono do obozowego krematorium⁹¹. Po sekcji ciało zostało spalone, a urna wraz dokumentami śledztwa i świadectwem zgonu przesłana do Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy⁹². Stalin dowiedział się o śmierci swojego syna z listu belgijskiego oficera – ponoć naocznego świadka śmierci Jakowa, który również był przetrzymywany w Sachsenhausen i został oswobodzony przez Amerykanów⁹³. W marcu 1945 r. Stalin miał w rozmowie z Żukowem wspomnieć o śmierci syna⁹⁴.

Zakończenie

Wiele dyskusji budzą wojenne losy Jakowa Dżugaszwilego. Niejasne pozostają okoliczności jego pojmania. Zapisek E. Kühnasta potwierdzać może próbę ucieczki w cywilnym ubraniu pojawiająca się w aktach z przesłuchania przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym w Podolsku⁹⁵. Potwierdza się informacja, że mógł zostać wydany przez innych żołnierzy Armii Czerwonej⁹⁶. Zdjęcie z opisem z albumu Kühnasta potwierdza kilkudniowy pobyt J. Dżugaszwilego w Oflagu 56 w Boguszach. Na zdjęciu z przesłuchania obok Dżugaszwilego widać E. Kühnasta i komendanta Oflagu 56. P. von Rintelena. Można przypuszczać, że zdjęcie to zostało zrobione w czasie przesłuchania jeńca 20 lipca 1941 r. Oflag 56 był pierwszym obozem jenieckim J. Dżugaszwilego po pojmaniu go 16 lipca 1941 r. pod Witebskiem.

87 Ibidem, k. 16–17.

88 M. Lüpke, *Stalins Sohn Schaffte es nicht einmal, sich zu erschießen...*

89 Th. Cushing, *Stalins Sohn fühlte sich verstossen...*, s. 95.

90 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins..., k. 2–11.

91 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 86.

92 Ibidem.

93 C. Аллилуева, *Двадцать писем к другу...*

94 S.S. Montefiore, *Stalin dwór czerwonego cara...*, s. 485.

95 Ch. Neef, *Erschießen Sie mich!...*, s. 89; E. Radziński, *Stalin...*, s. 505.

96 M. Kun, *Stalin: An Unknown Portrait...*, s. 344; S. Alliujew, *Córka Stalina. O Stalinie, Rosji i sobie...*, s. 29.

Z kilkudniowego pobytu w Oflagu 56 mogą pochodzić wzmianki Dżugaszwilego o rosyjskich żołnierzach umierających z głodu⁹⁷.

Możliwe, że stacjonujący w Suwałkach E. Kühnast wraz z podległymi mu żołnierzami odebrał J. Dżugaszwilego z pobliskiego lotniska. Najwięcej zdjęć pojmanego Dżugaszwilego ukazuje go w otoczeniu oficerów *Luftwaffe*. W Suwałkach i w okolicach były lotniska, które często wykorzystywano w czerwcu i lipcu 1941 r.⁹⁸. Również w tym mieście krążyły pogłoski o pobycie syna Stalina⁹⁹. Wątek ten wymaga jednak dalszych badań.

Bibliografia

ARCHIWALIA

Bundesarchiv

– Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ermittlungen StA Dortmund 45 Js 16/70 gg. H. Errelis u.a. Angehörige der Stapostelle Allenstein wg. der Tötung russischer Kriegsgefangener aus den Offizierslagern (Oflag) 56 in Prostken und 63 in Fischborn/Ostpreußen am 4.9.1941, sygn. BA B/162/30123,

– Reichssicherheitshauptamt, Konzentrationslager und Gefängnisse, v.a. Schutzhaft, sygn. R 58/1027,

– Reichssicherheitshauptamt, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins, Untersuchung der Umstände des Todes des Kriegsgefangenen im Konzentrationslager Sachsenhausen, Sonderlager A, am 14. Apr. 1943, Bd. 1, sygn. R 58/657.

Instytut Pamięci Narodowej, Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku

– Akta główne prokuratora w sprawie zbrodni zabójstw wojennych popełnionych na jeńcach w Boguszach pow. Grajewo w latach 1941–1944, Protokół przesłuchania świadka z 19 X 1967, sygn. SN 66/10/Z.

OPRACOWANIA

Alliujewa S., *Córka Stalina. O Stalinie, Rosji i sobie*, Warszawa 2015.

Bullock A., *Hitler i Stalin. Żywoty równoległe*, t. 1–2, Warszawa 1994.

Ebon M., *Die zwei Leben der Swetlana*, Wien 1968.

Einwohner Adressbuch der Stadt Lyck und des Kreises Lyck, Lyck 1938.

Goeken-Haidl U., *Der Weg zurück: die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*, Essen 2006.

Khlevniuk O., *Stalin. Nowa biografia*, Kraków 2016.

Kun M., *Stalin: An Unknown Portrait*, Budapest 2003.

97 BA, Oberleutnant Jakob Dschugaschwili, Sohn Stalins..., k. 15; *Polskie Radio, Dżugaszwili-syn Stalina. Relacja Aleksandra Satackiego* (04 IV 1981)...

98 H.L. deZeng IV, *Luftwaffe Airfields 1935–45 Poland*, 2014, s. 51–52, <https://www.ww2.dk/Airfields%20-%20Poland.pdf> [dostęp: 8 I 2022 r.].

99 K. Kowalewski, *Syn Józefa Stalina w Stalagu IF Sudauen? Sprawdzamy miejską legendę*, <https://stalag.pl/syn-jozefa-stalina-w-suwalskim-obozie-jenieckim/> (15 IV 2021) [dostęp: 8 I 2023 r.]. Wątek ten pojawia się w filmie dokumentalnym pt. *Stalag IF Sudauen* w reżyserii Krzysztofa Kowalewskiego.

- Lietz Z., *Obozy jenieckie w Prusach Wschodnich 1939–1945*, Warszawa 1982.
- Marcinkiewicz S.M., *Narodowa rewolucja. O nazizmie i wojnie na podstawie materiałów biograficznych z powiatu elckiego*, Poznań 2021.
- Marcinkiewicz S., *Pamięć zafalszowana. Przypadek „hitlerowskiego obozu koncentracyjnego” w Boguszach/Prostkach*, „Zapiski Historyczne” 2023, t. 88.
- Marcinkiewicz S.M., *Prosto przez Prostki. W czasie i przestrzeni po gminie Prostki*, Elk 2022.
- Marcinkiewicz S.M., *Syn Stalina w niewoli*, „Focus Historia” 2022, nr 2.
- Montefiore S.S., *Stalin dwór czerwonego cara*, Warszawa 2009.
- Radziński E., *Stalin: pierwsza pełna biografia oparta na rewelacyjnych dokumentach z tajnych archiwów rosyjskich*, Warszawa 1996.
- Service R., *Stalin: A Biography*, Cambridge 2005.
- Streim A., *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”*, Heidelberg 1981.
- Świacki W., *Pamiętnik przechowany w beczce*, Grajewo 2007.
- Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 11, Osnabrück 1975.
- Weber R., *Der Kreis Lyck. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, Leer 1981.

PRASA

- Bandilla G., *Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter während des II. Weltkrieges in Kreis Lyck*, „Hagen Lycker Brief” 2012, Nr. 70.
- Cushing Th., *Stalins Sohn fühlte sich verstossen*, „Der Spiegel” 24 III 1968.
- Neef Ch., *Erschießen Sie mich!*, „Der Spiegel” 9 II 2013.
- Schieß doch*, „Der Spiegel” 26 II 1968.
- Sohn Stalins ergab sich*, „Sprauer Tageblatt” 24 VI 1941.
- Der Sohn Stalins in deutscher Hand*, „Rheinsberger Zeitung” 24 VI 1941.
- Der Sohn Stalins in deutscher Hand*, „Teltower Kreisblatt” 24 VI 1941.
- Stalins Sohn hat sich ergeben*, „Briestal Bote” 24 VI 1941.
- Stalins Sohn sagt aus*, „Rheinsberger Zeitung” 29 VII 1941.
- Stalins Sohn sagt aus*, „Teltower Kreisblatt” 29 VII 1941.
- Wird Stalin nun erschossen?*, „Baruther Anzeiger” 25–26 VI 1941.
- Wird Stalin nun erschossen?*, „Briestal Bote” 25 VI 1941.

NETOGRAFIA

- Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Losy indywidualna i zbiorowe: J. Dżugaszwili, <http://www.cmjw.pl/losy-indywidualne-i-zbiorowe2/losy-indywidualne/jakow-dzugaszwili-1907-1943,8.html> [dostęp: 15 III 2020 r.].
- deZeng IV H.L., *Luftwaffe Airfields 1935–45 Poland*, 2014, <https://www.wv2.dk/Airfields%20-%20Poland.pdf> [dostęp: 8 I 2022 r.].
- Kowalewski K., *Syn Józefa Stalina w Stalagu IF Sudauen? Sprawdzamy miejską legendę*, <https://stalag.pl/syn-jozefa-stalina-w-suwalskim-obozie-jenieckim/> (15 IV 2021) [dostęp: 8 I 2023 r.].

Lüpke M., *Stalins Sohn „Schaffte es nicht einmal, sich zu erschießen“, „Der Spiegel“* 22 VI 2016, <https://www.spiegel.de/geschichte/stalins-sohn-wie-jakow-dschugaschwili-im-kz-starb-a-1098571.html#> [dostęp: 12 III 2020 r.].

Memorial, Stiepan Andriszew, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300902203> [dostęp: 9 III 2020 r.].

Ogiolda K., *Każda pamiątka z Łambinowic opowiada niepowtarzalny los ludzki*, <https://nto.pl/kazda-pamiatka-z-lambinowic-opowiada-niepowtarzalny-ludzki-los/ar/9133148> (3 XII 2015) [dostęp: 15 III 2020 r.].

Pamyat Naroda, Джугашвили Яков Иосифович - Наградной лист, https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_predstavlenie2009365/ [dostęp: 3 III 2020 r.].

Polskie Radio, Dzugaszwili-syn-Stalina. Relacja Aleksandra Sałackiego (04 IV 1981), <https://www.polskieradio.pl/39/156/Artykul/1475469,Jakow-Dzugaszwili-syn-Stalina> (16 VII 2017) [dostęp: 15 III 2020 r.].

Schneider H., *Tagebuchaufzeichnungen 1913–1947. Ein Ostpreußisches Tagebuch*, bearb. B. Pietrass, <http://www.ostpreussen-tagebuch.de/> [dostęp: 3 III 2021 r.].

Аллилуева С., *Двадцать писем к другу*, Vaduz 1967, <http://www.lib.ru/MEMUARY/ALLILUEWA/letters.txt> [dostęp: 3 III 2020 r.].

Милютин А., *Допросы Якова Джугашвили в июле 1941 г (начало)*, <https://aldr-m.livejournal.com/32356.html>, (30 XI 2019) [dostęp: 22 III 2020 r.].

Special POW – Jakov Dzugashvili (1907–1943). An unknown episode in connection with Oflag 56 Prostken (Bogusze/Prostki) (Summary)

Keywords: prisoners-of-war, Jakov Dzugashvili, Oflag 56, Bogusze, Prostki

The article presents the biography of Jakov Dzugashvili (1907–1943) – the eldest son of Josef Stalin, complemented with an episode which is connected with Oflag 56. Until today there has been a lot of controversy connected with the capture, detention and the death of the son of the Soviet dictator. The history connected with the alleged proposition of an exchange of Dzugashvili, who was taken captive, for some Germans, including the most often mentioned Marshal Friedrich von Paulus, has remained debatable until today. In this article, the source which provides new knowledge on the fate of the most famous POW of the Third Reich is the photo album of German officer – Lieutenant Ernst Kühnast. In July 1941, he was responsible for taking care of Dzugashvili and delivering him to Oflag 56. The camp was located in Boguszyce in the former Polish-German frontier, although in German sources the oflag is referred to as the camp in Prostki (Prostken). A unique photograph from Kühnast's collection shows Dzugashvili while being interrogated in Oflag 56 in Boguszyce (c. 20 July 1941). The photograph and the record made

after the war point to the fact that Oflag 56 was the first camp in which Dzugashvili was detained. This fact is confirmed by the Russian historian, A. Militin, who rendered the content of the relevant registration card from the camp that is available. Kühnast's note confirms also the archival information on the attempt to escape by Dzugashvili in civilian clothes, following the defeat of his detachment. The remaining fragments of the biography of Stalin's eldest son were reconstructed on the basis of literature on the subject as well as archival documents.